

I.

ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΟΙΗΤΙΚΗ

Η ΡΙΖΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ του συγκριτισμού δεν απαιτεί μόνο έναν νέο προσανατολισμό, ξεκάθαρα μαχόμενο, αλλά επίσης μια ριζική μεταστροφή με μια θεωρητική και «ποιητική» έννοια. Η όλη διαδικασία σημαίνει μια αποφασιστική μεταρρύθμιση της θεωρητικής και μεθοδολογικής εργαλειοθήκης του σύγχρονου συγκριτισμού, καθώς και μια μεθοδική κριτική επισκόπηση όλων των συνταγών («ανανέωσής») του. Η προσπάθεια αυτή σκοντάφτει σε πολλά εμπόδια, το σημαντικότερο των οποίων είναι ίσως το δογματικό, αποδεικτικό, οριστικό πνεύμα όλων των λύσεων που κυκλοφορούν. Όταν λέμε: «Η Συγκριτική Φιλολογία είναι» ή «δεν είναι», η Συγκριτική Φιλολογία (παρά τις ενστάσεις) («παραμένει» ή «πρέπει να παραμείνει») έτσι όπως ορίστηκε· «πρέπει να είναι» ετούτο ή εκείνο, υπάρχει μόνο μία και «σωστή συγκριτική οπτική γωνία» και, κατά συνέπεια, «όλα τα άλλα είναι παράβαση του σωστού τρόπου σκέψης» κ.λπ.,¹ δικαιούται να αναρωτηθεί κανείς: Ποια είναι η αυθεντία του δόγματος (ή άλλου τύπου αυθεντία) που επικυρώνει αυτούς τους ισχυρισμούς; Ποιες είναι οι καθοριστικές τους αρχές και τα επιχειρήματά τους; Ποια είναι η θεωρητική νομιμοποίηση ενός τέτοιου δογματικού συγκριτισμού; Και ούτε και καθεξής. Άλλοι επικαλούνται επίσης τη συνήθεια, την παράδοση, τον πραγματισμό.² Αυτή η de facto κατάσταση, που εκπορεύεται από την παράδοση (αλλά και από την αδράνεια, τη συνήθεια, αν όχι από διανοητική τεμπελιά), είναι εξίσου αμφισβητήσιμη. Διότι, ποιος είναι αυτός που αποφάσισε, μια για πάντα, ότι ο συγκριτισμός «είναι...»;

Υφίσταται άραγε ένας παγειωμένος ορισμός, *ne varietur*, της Συγκριτικής Φιλολογίας; Στην αντίθετη περίπτωση, είναι αυτονόητο ότι

μπορεί κανείς να αμφισβητήσει όλους τους δογματικούς, ασαφείς ή ανυπόστατους ορισμούς που η Συγκριτική Φιλολογία δεν έχασε την ευκαιρία να αποδώσει στον εαυτό της. Ποιος, λοιπόν, «σταθεροποίησε» το αντικείμενο και τη μέθοδο της Συγκριτικής Φιλολογίας; Και αν αυτή η έννοια —όπως όλες οι λειτουργικές έννοιες της φιλολογικής έρευνας— δεν είναι παρά μόνο μια ορολογική σύμβαση, ένα εργαλείο, μια φόρμουλα που έχει γίνει αποδεκτή, ιστορικά προσδιορίσιμη, αν, συνεπώς, εξελίσσεται μαζί με την ιστορία, δεν θα μπορούσε κανείς να την αναθεωρήσει, να προτείνει άλλες λύσεις; Αυτή είναι η άποψη που πρεσβεύουν αξιωματικά όλοι οι συγκριτολόγοι που σκέφτονται όπως ο René Wellek, ο Etiemble και άλλοι,³ οι φωνές των οποίων επιβάλλονται όλο και περισσότερο. Αυτή η νέα αναζήτηση είναι συγχρόνως θεμιτή και χρονικά ώριμη. Η δική μας προσπάθεια εγγράφεται και αυτή σ' ετούτη τη «μεταρρυθμιστική» προοπτική.

I.1. Ένα επιπλέον ζήτημα: η εκ γενετής «κρίση» της Συγκριτικής Φιλολογίας, που απορρέει σε μεγάλο βαθμό από τον κληρονομικό δογματισμό της, δεν βοηθάει ιδιαίτερα στην επίλυση των δυσκολιών. Μπορεί κανείς να θυμηθεί τη στάση που κρατάει ο René Wellek (1958) («Δεν έχει ούτε διακριτό αντικείμενο ούτε δική της μεθοδολογία»),⁴ ή ο Etiemble (1963). «[...] Κάτι δεν πάει καλά με τη λειτουργία της επιστήμης μας». «Δειλή ακόμα ως προς τη μέθοδό της, αβέβαιη ως προς τους στόχους της»,⁵ η Συγκριτική Φιλολογία βρίσκεται —εν ολίγοις— σε μόνιμη κατάσταση άτακτης φυγής. Αν ο πανεπιστημιακός συγκριτισμός επιδεικνύει κουτσά στραβά μια κάποια (πολύ τυπική, όμως) αυτοπεποίθηση, οι κριτικοί δεν παραλείπουν να υπογραμμίζουν κατά καιρούς «τη ρευστότητα και την αμφισημία του αντικειμένου του», τη «διχασμένη προσωπικότητά του», που βρίσκεται διαρκώς «σ' ένα σταυροδρόμι» κ.λπ.⁶ Άλλοι αμφισβητούν ανοιχτά, και όχι αδικαιολόγητα, την «αυτονομία» της Συγκριτικής Φιλολογίας ως επιστήμης, λένε ότι δεν διαθέτει δική της, ιδιαίτερη μέθοδο.⁷ Τέλος, ως προσθέσουμε σε όλα αυτά «την ετερόκλητη φύση των εκδηλώσεων του διεθνούς συγκριτισμού, ιδιαίτερα των συνεδρίων της AILC»,⁸ μια παρατήρηση που δηλώνεται απερίφραστα από έναν καλό γνώστη των πραγμάτων.

Οι ίδιες οι εκφράσεις «συγκριτισμός» ή/και «Συγκριτική Φιλολογία» βρίσκονται σε πλήρη «κρίση» και μόνο από το γεγονός ότι «η συγκριτική φιλολογία δεν είναι φιλολογική σύγκριση»,⁹ κάτι που είναι απόλυτα αληθές. Εάν η σύγκριση είναι όντως μια παγκόσμια μέθοδος, γνωστή από πολύ παλιά, κοινή σε όλες τις επιστήμες κ.λπ. (θα επανέλθουμε σ' αυτό το σημείο), τότε, πράγματι, για ποιο λόγο να ορίσουμε και μάλιστα να βαπτίσουμε τη «νέα» επιστήμη με έναν όρο τόσο παλιό, τόσο φθαρμένο, τόσο λίγο εξειδικευτικό; Κατά συνέπεια, μήπως πρέπει να τον αποπέμψουμε, να τον διαγράψουμε από τον «συγκριτισμό»; Ο προβληματισμός είναι μεγάλος. Η λέξη πρέπει να προσαρμοστεί στο αντικείμενο ή το αντίστροφο; Και με ποιο τρόπο; «Διφορούμενο όνομα, μάλλον ατυχές», «αυτή η επιστήμη είναι «κακοβαφτισμένη», «ας το παραδεχτούμε».¹⁰ Έστω. Μια κάθε άλλο παρά «ιδανική» ετικέτα; Βεβαίως. Όμως, με τι να το αντικαταστήσουμε; Διότι —αλίμονο— «είναι ήδη πολύ αργά για να αλλάξουμε το όνομα», διαπίστωση χωρίς αυταπάτες, αλλά διαυγής.¹¹ Δεν είναι πλέον αρκετό να αναρωτιέται κανείς ειρωνικά (αν και η ειρωνεία, εν προκειμένω, δικαιολογείται απόλυτα) τι ποσοστό καταλαμβάνει η «σύγκριση» στο εσωτερικό της Συγκριτικής Φιλολογίας.¹² Πρέπει είτε να βρούμε έναν άλλο, καλύτερο όρο, είτε να δώσουμε ένα νέο περιεχόμενο —που να έχει γίνει αντικείμενο μιας ριζικά νέας επεξεργασίας, να είναι πιο ευκρινές και πιο συγκεκριμένο— στον παλιό, φθαρμένο, αλλά καθιερωμένο λόγω χρήσης, όρο. Μια σημασιολογική διαδικασία που θα καθοδηγήσει, σε μεγάλο βαθμό, τις θέσεις που θα υιοθετήσουμε.

Υστερα από όλα αυτά, αποτελεί άραγε έκπληξη το γεγονός ότι ο ίδιος ο ορισμός του «συγκριτισμού» παραμένει από τους πλέον ασαφείς, ταγμένος σε ένα ακατανόητο άνοιγμα,¹³ μεταβαλλόμενος σε ένα «laissez faire - laissez passer», ολοκληρωτικό και προπάντων πολύ βολικό, που αγγίζει ένα κύμα εκλεκτικισμού δίχως όχθες, ή μάλλον που παραπαίει ανάμεσα σε μια αμφισβήτηση η οποία κόβει όλες τις γέφυρες και ένα σκεπτικισμό που θέλει να παραμείνει φρόνιμος; Λένε επομένως ότι ο όρος αυτός «στερείται αντικειμένου». Ότι δεν υφίσταται ως «αυτόνομη επιστήμη».¹⁴ Τελικά, έπειτα από έναν πολύ ελαστικό ορισμό, που θέλει να ικανοποιήσει τους πάντες, λαμβάνονται προφυλάξεις του τύπου: «Γώρα πλέον καθένας δεν έχει παρά να αφαιρέσει από αυτόν τον ορισμό ό,τι θεωρεί [...] πλεονάζον για να φτάσει στη δική του εικόνα».¹⁵

Απ' ό,τι φαίνεται, η ειρωνεία δεν αρέσει σε όλους, διότι άλλοι συγκριτολόγοι, επίσης στον χώρο του πανεπιστημίου, διαπιστώνουν ότι, παρά τις πιθανές αφαιρέσεις και επιδιορθώσεις, η Συγκριτική Φιλολογία παρέμεινε για τα καλά «ένα νεφέλωμα ερωτημάτων και προβλημάτων».¹⁶ Είναι «ένα αίνιγμα τυλιγμένο με μυστήριο», για να δανειστούμε έναν αστεϊσμό του W. Churchill. Όμως, πέρα από τα αστεία και τα γλωσσοπαίγνια, το βασικό ερώτημα παραμένει αναπάντητο: Αν η «λέξη» περνάει ενδημική «κρίση» και αν κανένας ορισμός δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός,¹⁷ ποιος μας εμποδίζει να αναδιατυπώσουμε και τη λέξη και το αντικείμενό της: δηλαδή τη συγκριτική προβληματική στο σύνολό της; Αν όντως ο όρος είναι συμβατικός, γιατί να μην τον αντικαταστήσουμε με μια διαφορετική σύμβαση, πιο κατάλληλη και εκσυγχρονισμένη; Θα χρειαστεί λοιπόν να βγούμε από τα πεπατημένα μονοπάτια.

I.2. Πάνω σε αυτό το θέμα, τέσσερα εμπόδια, τουλάχιστον, πρέπει να υπερνηκηθούν:

A. Αν όντως το αντικείμενο του συγκριτισμού που ορίζεται ως «μελέτη της λογοτεχνίας από μια οικουμενική οπτική γωνία», άποψη ευρέως διαδεδομένη,¹⁸ δεν δημιουργεί προβλήματα, η ερμηνεία αυτής της αρχής χρειάζεται να ελεγχθεί. Το αμφισβητήσιμο, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι ο περιορισμός της εξέτασης στις περιφημες «επιρροές», «ανταλλαγές», «επαφές», «σχέσεις», «διασυνδέσεις» κ.λπ., που κανείς δεν αρνείται την πραγματικότητά τους, αλλά η καθαρά και απλουστευτικά ιστορική προσέγγιση αυτού του τύπου ερευνών. Πράγματι, μια τέτοια προσέγγιση περιορίζει τον συγκριτισμό στην «ιστορία των παγκόσμιων λογοτεχνικών σχέσεων».¹⁹ Πεδίο απόλυτα θεμιτό, κατά τα άλλα, που όμως υποβιβάζει τη Συγκριτική Φιλολογία σε έναν απλό και υποδεέστερο «κλάδο της λογοτεχνικής ιστορίας». Σ' αυτή την περίπτωση, η γερμανική έκφραση *Vergleichende Literaturgeschichte* (και άλλες αντίστοιχες) μπορεί να θεωρηθεί ακριβέστερη. Θα ήταν λοιπόν υπερβολικό να παρουσιάσουμε αυτήν την ξεπερασμένη περιοριστική νοοτροπία ως αποκλειστική ιδιότητα της ονομαζόμενης «γαλλικής σχολής», δεδομένου ότι είναι ευρύτατα διαδεδομένη και την εντοπίζουμε λίγο-πολύ παντού.²⁰ Η ιστορικοιστική παράδοση των φιλολογικών σπουδών τη βαραινεί με όλο της το βάρος.

Η Συγκριτική Φιλολογία θεωρήθηκε ευθύς εξαρχής ως ιστορική επιστήμη, μια αντίληψη που παραμένει ολοζώντανη σε ευρύτατες ζώνες του σημερινού συγκριτισμού. Θα μπορούσε κανείς ακόμα και να υποστηρίξει ότι η άποψη αυτή είναι ακόμα κυρίαρχη στον παραδοσιακό συγκριτισμό, εφόσον την ασπάζονται «όλα τα ιστορικίζοντα πνεύματα» (all historically minded individuals).²¹

Η λογοτεχνική ιστορία, της οποίας το αντικείμενο είναι ιδιαίτερα διευρυμένο, δεν παύει παρ' όλα αυτά να είναι Λογοτεχνική Ιστορία (αντικείμενο, μηχανισμός, μέθοδος). Επομένως έχουν απόλυτο δικιο όλοι αυτοί, όπως ο H. R. Jauss για παράδειγμα, που αντιμετωπίζουν τον παραδοσιακό συγκριτισμό ως εικόνα του ιστορικού «παραδείγματος» (Historicismus).²² Αναγνωρισμένη ως «επιστημονικός κλάδος» ή «επιστήμη με ιστορικό χαρακτήρα», η «Συγκριτική Φιλολογία», με αυτόν της τον ορισμό, έχει ακόμα πέραση σε διεθνή συνέδρια, στα συνέδρια της AILC κ.ο.κ. Με όλα αυτά δεν επιθυμούμε καθόλου να αμφισβητήσουμε ή να υποτιμήσουμε τη Λογοτεχνική Ιστορία. Όμως, αν θέλει να μην έχει διαρκώς επικαλύψεις με άλλους τομείς, ούτε και να βρίσκεται αιωνίως σε «παραπληρωματική», «βοηθητική» κ.λπ. θέση, ο συγκριτισμός πρέπει να προσπαθήσει μια αλλαγή «παραδείγματος». Πρέπει να βρει μια νέα οδό, να αναλάβει την ευθύνη της παραδοσιακής ιστορίας, υπερβαίνοντάς την ταυτόχρονα. Εφόσον κατέστη δυνατός ο διαχωρισμός μεταξύ Λογοτεχνικής Ιστορίας (γενετικής, γεγονοτικής κ.λπ.) και Ιστορίας της Λογοτεχνίας (της λογοτεχνικότητας, της γραφής, των μορφών, των ειδών, των έργων που είναι «ανώνυμα» κ.λπ.), γιατί να μην προβούμε σε μια παρόμοια διάκριση στο εσωτερικό του ιστορικίζοντος, «βολεμένου» συγκριτισμού; Από την άλλη, ούτε και η πρόσδεση της Συγκριτικής Φιλολογίας στην «ιστορία των νοοτροπιών»²³ αποτελεί λύση: από κεφάλαιο της Λογοτεχνικής Ιστορίας, ο συγκριτισμός μετατρέπεται σε κεφάλαιο της Ιστορίας αυτής καθαυτής (πολιτισμικής, των ιδεών κ.λπ.). Η αυτονομία του βυθίζεται και πάλι.

Β. Τα ιδιαίτερα αμφισβητήσιμα θετικιστικά θεμέλια αυτού του τύπου ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας —που υπήρξε για πολύ καιρό ο επικρατέστερος— θέτουν υπό αμφισβήτηση το ίδιο το στάτους του παραδοσιακού συγκριτισμού. Μήπως οφείλει να συρρικνωθεί και να περιοριστεί στη μελέτη των γεγονότων και των σχέσεων που πηγάζουν

από αυτά; Με τον όρο «γεγονός» εννοούμε ένα πληροφοριακό δεδομένο τεκμηρίωσης· και με τον όρο «σχέση», μια γενετική, αιτιολογική σχέση, που επίσης εμπίπτει αυστηρά στην τεκμηρίωση. Μια τέτοια στενότατη σύλληψη θεωρείται ακόμα η πιο σωστή. Είμαστε βέβαιοι ότι το αντικείμενο της Συγκριτικής Φιλολογίας είναι «ουσιαστικά» να εξετάζει τα έργα των διαφόρων λογοτεχνιών «μέσα από τις μεταξύ τους σχέσεις». ²⁴ Πρόκειται για σχέσεις που προκύπτουν από επαφή, διασύνδεση, μετακίνηση, που καταλήγουν σε φαινόμενα («επιρροής»), («διακειμενικότητας»), («αντικατοπτρισμού») (εξ ου και ένας νέος κλάδος: η «εικονολογία»), σχέσεις που υποτίθεται ότι είναι πάντα αιτιολογικές, ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες εθνικές λογοτεχνίες. ²⁵ Ίδού λοιπόν η λέξη-κλειδί: η Συγκριτική Φιλολογία «είναι η μελέτη των παγκόσμιων πνευματικών συνδέσεων, των de facto σχέσεων που δημιουργήθηκαν πραγματικά μεταξύ του Byron και του Pouchkine, του Goethe και του Carlyle κ.ο.κ.». ²⁶ Κατηγορηματικός και αποδεικτικός ορισμός, ο οποίος όμως συγκεντρώνει ακόμα πληθώρα υποστηρικτών. Πρέπει λοιπόν να μελετάμε αποκλειστικά και μόνο ιστορικές σχέσεις, προσοχή, τίποτα παραπάνω! Οποιαδήποτε άλλη προσέγγιση πέρα από τη μελέτη των «επαφών» (contactological) ανακηρύσσεται «μεθοδολογικά ύποπτη». ²⁷ Άρα, καταδικασμένη εκ των προτέρων.

Αίφνης, αναδύονται ποικίλα ουσιώδη ερωτήματα. Σε ό,τι αφορά τη Συγκριτική Φιλολογία, μπορεί άραγε κανείς να περιορίσει την έννοια του «γεγονός» σε έναν αυστηρά θετικιστικό ορισμό; Δηλώνει απλά και μόνο «επαφές» μεταξύ κειμένων, («διαμεσολαβητών»), συγγραφέων, ως προσώπων με σάρκα και οστά, που ταξιδεύουν, αλληλογραφούν, μεταφράζουν, διαβάζουν, αφήνονται να «επηρεαστούν» κ.λπ.; Όμως, ένα φαινόμενο αμεταβλητότητας ή παραλληλισμού, δηλαδή επανάληψης ή μιας μορφής τυπολογίας, δεν είναι άραγε και αυτό ένα γεγονός, υπό την προϋπόθεση να βεβαιώνεται ως γεγονός μέσω των αυστηρότερων φιλολογικών μεθόδων; Διότι βέβαια δυο κείμενα, τα οποία, χωρίς να έχουν έρθει ποτέ σε άμεση επαφή μεταξύ τους, «συμπίπτουν» μέσα από μια κάποια σχέση, συναποτελούν επίσης ένα γεγονός, και μάλιστα με την πλέον ορθόδοξη θετικιστική έννοια! Οτιδήποτε εμπίπτει στην αντικειμενική παρατήρηση ανήκει στο πεδίο του «επιστημονικού».

Αν όντως υπάρχουν —κάτι που είναι αυτονόητο— de facto σχέσεις σε επίπεδο επιρροής, κυκλοφορίας των έργων, θεμάτων κ.λπ., υπάρ-

χουν επίσης de facto σχέσεις σε επίπεδο αντιστοιχίας κειμενικών δομών, αξιών κ.λπ. Με ποιο δικαίωμα να τις εξαιρέσουμε από τον συγκριτισμό; Δεν χρειάζεται να είναι κανείς σοφός (συγκριτολόγος) για να αντιληφθεί ότι η εξέταση των «de facto σχέσεων» (αιτιολογικού ή πληροφοριακού τύπου) δεν οδηγεί παρά μόνο σε εμπειρικές παρατηρήσεις, που δεν έχουν καμιά εμβέλεια. Από αυτές δεν προκύπτει κανένα γενικότερο, σημαντικό, καθαρά «φιλολογικό» συμπέρασμα: τίποτα παραπάνω από τη συσσώρευση μιας όλο και πιο πλούσιας πληροφορόρησης, πολύ συχνά επαληθευμένης, ορθά ταξινομημένης, που συνεχίζει όμως να αναμένει να την ερμηνεύσουμε και να την αναδείξουμε, να την ενσωματώσουμε τελικά σε μια «θεωρία». Διαφορετικά θα μείνει για πάντα φυλακισμένη σε μια ανώφελη πολυμάθεια, ενώ το άνοιγμα προς τη φαινομενολογία, τη μορφολογία και μια αξιολογία της λογοτεχνίας (σε γενικές γραμμές) θα εμποδίζεται διαρκώς.

Βάσει όλων αυτών και ως συνέπεια της πολεμικής που σχετίστηκε με την «κρίση» της Συγκριτικής Φιλολογίας, έγινε σχεδόν υποχρεωτική μια μορφή απόρριψης του θετικισμού, χωρίς να ακολουθηθεί από κάποια αληθινά καθοριστική αντι-θετικιστική μέθοδο. Η στροφή αυτή πρέπει, παρ' όλα αυτά, να καταγραφεί στο ενεργητικό των νέων συγκριτικών προσανατολισμών. Το πράσινο φως που έδωσε ο René Wellek (*antifactualism, scientism* κ.λπ.)²⁸ καρποφόρησε και έχουμε αρχίσει να συστήνουμε την αντικατάσταση των «de facto σχέσεων» από τις «αξιολογικές σχέσεις», να «εξετάζουμε τις εσωτερικές περισσότερο από τις εξωτερικές σχέσεις».²⁹ Ο θετικισμός ανακηρύχθηκε «αναχρονιστικός»³⁰ (εν έτει 1972). Και πράγματι, ο περιορισμός του συγκριτισμού σε «διασυνδέσεις ανάμεσα σε συγγραφείς» και σε «άμεσους συσχετισμούς μεταξύ λογοτεχνικών φαινομένων» θεωρήθηκε «θετικισμός του χειρίστου είδους».³¹ Παρόμοιες αντιδράσεις έλαβαν χώρα και στη Ρουμανία, όπου οι προειδοποιητικές φωνές εναντίον του θετικισμού ακούγονται ήδη από τη δεκαετία του 1960 (Tudor Vianu), στην Ουγγαρία και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.³² Αυτό σημαίνει όμως ότι το παιχνίδι κερδήθηκε; Δεν θα μπορούσαμε να το ισχυριστούμε, εφόσον μια από τις παιδικές ασθένειες του συγκριτισμού, «ο μύθος της πατρογονικής αλληλουχίας» τυγχάνει μιας νέας και φανατικής υποστήριξης ενάντια σε όλους αυτούς (όπως ο Roland Barthes) που θέλουν να τον γκρεμίσουν.³³

Γ. Από πού προέρχεται αυτή η σκληρή αντίσταση; Η εξήγηση είναι απλή: Ο ιστορικός και θετικιστικός συγκριτισμός είναι το άμεσο και πολύ ιδιαίτερο προϊόν της δυτικής πανεπιστημιακής παράδοσης. Ο συγκριτισμός κάνει την εμφάνισή του ως «έδρα», απλά και ξεκάθαρα ως ακαδημαϊκός κλάδος, και συνεχίζει αδιάτάραχτα σε αυτή την κατεύθυνση. «Προγράμματα», «εγχειρίδια», «κύκλοι σπουδών» κ.λπ., όλα φέρουν το ιερό αποτύπωμα της αυστηρά διδακτικής δραστηριότητας, πανεπιστημιακής και τίποτα άλλο. Το ενδεχόμενο ενός άλλου τύπου συγκριτισμού, ενός άλλου προσανατολισμού, δύσκολα γίνεται αντιληπτό (για να μην πούμε ότι θεωρείται αδύνατο) από συγκριτολόγους που είναι μόνο καθηγητές. Όμως, κάθε αλλαγή παραδείγματος, κάθε τροποποίηση μεγέθους απαιτεί την αποδοχή μιας διαφορετικής θέσης: ότι ο συγκριτισμός είναι και κάτι άλλο πέρα από έναν απλό πανεπιστημιακό κλάδο, η κύρια ιδιότητά του δεν είναι μια διδακτική δραστηριότητα, μια «πανεπιστημιακή» εξειδίκευση ανάμεσα σε τόσες άλλες. Όσο παραμένει αυτή η νοητική και πολιτισμική συνήθεια τόσο θα είναι σχεδόν ακατόρθωτη μια αλλαγή οπτικής γωνίας και μεθόδου. Γιατί ο συγκριτισμός είναι επίσης, και θα λέγαμε προπάντων, μια μάχιμη «ιδεολογία» και μια «θεωρία», ένα «σύστημα» ιδεών και όχι ένας «στείρος σχολαστικισμός». Μπορούν να τον ενστερνιστούν και κριτικοί, συγγραφείς, διαφημιστές, ελεύθερα πνεύματα, τέλος πάντων, που ούτε είναι, ούτε επιθυμούν να γίνουν καθηγητές. Μήπως θα έπρεπε γι' αυτόν τον λόγο να τους απαγορευτεί η πρόσβαση στον συγκριτισμό;

Το να θέσει κανείς το πρόβλημα με αυτούς τους όρους μπορεί να φαίνεται παράλογο. Όμως τα γεγονότα είναι αδιαμφισβήτητα: η ενασχόληση με τον χαρακτηρισμό και την οργάνωση του συγκριτισμού ως «αντικειμένου μελέτης», ως «πανεπιστημιακής και λόγιας (scholarly) επιστήμης, που διδάσκεται με υποδειγματικά εγχειρίδια»,³⁴ διατηρείται όχι μόνο σε ημερήσια διάταξη, αλλά στον ίδιο τον πυρήνα της συγκριτικής δραστηριότητας. Θα έλεγε κανείς ότι αυτός είναι ο αληθινός λόγος ύπαρξής του, το ζωτικό του κέντρο. Διότι πώς μπορεί κανείς να εξηγήσει διαφορετικά την πληθώρα συνηγοριών υπέρ του ακαδημαϊκού συγκριτισμού, που μερικές φορές παίρνουν διαστάσεις αληθινής πραγματείας;³⁵ Τον εξέχοντα ρόλο που έπαιζε πάντοτε η εκπαίδευση στα συνέδρια και τις συνελεύσεις της AILC;³⁶ Τις οργανωτικές προσπάθειες, σε διοικητικό και διαχειριστικό επίπεδο, σχετικά με τον

«θεσμοθετημένο συγκριτισμό»;³⁷ Για να μην αναφέρουμε όλους αυτούς που πιστεύουν ακράδαντα ότι η Συγκριτική Φιλολογία μπορεί να αναπτυχθεί μόνο με τη βοήθεια («Ινστιτούτων»), ή ότι η επιβίωση του συγκριτισμού εξασφαλίζεται μόνο με τη ζηλόφθονα προφυλαγμένη υπόστασή του ως «πανεπιστημιακής επιστήμης»...³⁸

Δ. Στον αντίποδα βρίσκονται οι αντίπαλοι όχι μόνο της Λογοτεχνικής Ιστορίας και του συνόλου των κινήτρων της, αλλά και όλοι αυτοί που αμφισβητούν την ίδια τη δυνατότητα μιας σειραϊκής ή κατηγοριακής πλαισίωσης και, κατά συνέπεια, κάθε «γενίκευση» του λογοτεχνικού έργου: το έργο εκλαμβάνεται ως μια πραγματικότητα εξατομικευμένη, ανεπανάληπτη, απροσδιόριστη, «πρωτότυπη». Σε αυτό το συγκεκριμένο σημείο, ο αισθητισμός και ο ιμπρεσιονισμός συναντούν τον μοντέρνο *new criticism* και τη *Nouvelle Critique*. Από τη στιγμή που το έργο ή το λογοτεχνικό κείμενο είναι αναλλοίωτα, είναι ταυτόχρονα μη συγκρίσιμα, άρα και μη γενικεύσιμα. Έτσι, οι λογοτεχνικές θεωρίες μοιάζουν να μη στηρίζονται σε κάτι το έγκυρο. Όμως το ξέρουμε πολύ καλά: Αυτοί που φλέγονται για την «πρωτοτυπία» και κάνουν σημαία τους την «προσοχή στο μοναδικό» δεν ενδιαφέρονται ούτε για τον ιστορικό συγκριτισμό, ούτε για τη Θεωρία της Λογοτεχνίας.

Ι.3. Όλα αυτά αποδεικνύουν με τον πιο έκδηλο τρόπο ότι η Συγκριτική Φιλολογία τελεί, από τη γέννησή της, σε διαρκή διαδικασία έκρηξης, εσωτερικής σύγκρουσης, διακλάδωσης. Αυτή η «κρίση» σημαίνει στην πραγματικότητα μια ακόμα πιο βαθιά αδυναμία. Διατρέχει —θα λέγαμε ως δομή και περιοδικότητα— τη Λογοτεχνική Ιστορία και τις φιλολογικές έρευνες στο σύνολό τους. Πρόκειται όντως για τη θεμελιώδη αμφισβήτηση του θετικισμού-ιστορικισμού, που φέρνει σε αντιπαράθεση —όπως ήδη γνωρίζουμε— τη μελέτη των «πραγματικών σχέσεων» ως αποκλειστικό πεδίο του συγκριτισμού, με την κριτική και αξιολογική φιλολογική προσέγγιση, η οποία αποδέχεται, για να μην πούμε ότι απαιτεί, συγκρίσεις έξω από ιστορικές σχέσεις, καθώς επίσης και γενικεύσεις και αποτιμήσεις. Από τη μια μεριά, λοιπόν, η πρωτοκαθεδρία του «γεγονότος», και από την άλλη αυτή του «κειμένου» ή του λογοτεχνικού «έργου», με όλες τους τις συνέπειες.

Κάτι που επιφέρει μια θεμελιακή διάσταση και μια οξεία αντιπαράθεση μεθόδων: ιστορικών από τη μια, θεωρητικών και φορμαλιστικών από την άλλη. Διότι η κριτική και αισθητική προσέγγιση των λογοτεχνικών έργων προϋποθέτει και επιχειρεί αναγκαία να προσδιορίσει μια «ιδέα» περί λογοτεχνίας ή περί «λογοτεχνικότητας». Με λίγα λόγια, τείνει προς μια θεωρία της λογοτεχνίας. Ποιο πεδίο εξαρτάται από ποιο; Η ιστορική ανάλυση ασκείται «αυτή καθαυτή» ή ετοιμάζει υλικό ενόψει γενικεύσεων και κρίσεων;

Εδώ έγκειται η ίδια η ουσία της «κρίσης» της Συγκριτικής Φιλολογίας, που πρέπει να επιλέξει και —για άλλη μια φορά— να επαναπροσδιορίσει τον εαυτό της: ιστορική ή αισθητικο-θεωρητική επιστήμη, «φυγόκεντρη» ή «κεντρομόλος»; Ακαδημαϊκή, ιστορικιστική, θετικιστική ή «φορμαλιστική» και «ποιητική»; Εικτατική ή εντατική; Διενεργεί («δυναμικές» ή «στατικές») συγκρίσεις;³⁹ Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό το ότι μια τέτοια επιλογή, που γίνεται υπερβολικά βιαστικά με τη μορφή αντιπαράθεσης ανάμεσα στη «γαλλική» και την «αμερικανική» σχολή —δηλαδή ανάμεσα στην «ιστορική-θετικιστική» και/ή την «εκ των έσω κριτική ερμηνευτική» προσέγγιση— πρέπει να δηλώνεται, σχεδόν υποχρεωτικώς, για όλα τα συνέδρια της Διεθνούς Εταιρείας Συγκριτικής Φιλολογίας (AIRC). Το ίδιο το «μέλλον» του συγκριτισμού φαίνεται λοιπόν να εξαρτάται από την απάντηση που θα δοθεί σε ετούτο το κρίσιμο ερώτημα.⁴⁰ Το γεγονός ότι ανακύπτει λίγο πολύ παντού, και επίμονα, κυρίως τον τελευταίο καιρό, στη Δυτική Γερμανία, στις ΗΠΑ, στην Ελβετία (*Werkimmanenz Historiographie*), στις ανατολικές χώρες⁴¹ κ.λπ., αποδεικνύει πόσο επίκαιρο είναι.

Αυτή η συζήτηση, που επανέρχεται αδιάκοπα επί τάπητος,⁴² δεν μπορεί να βρει καμιά λύση επί της αρχής, παρά μόνο μέσα από δυο ουσιαστικές μεταστροφές.

A. Η πράξη της κριτικής πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μια σύνθεση ιστορικών, θεωρητικών και αξιολογικών διεργασιών. Αν το αντικείμενό της είναι η «προσωπικότητα» του έργου (δομή, νόημα, αξία), ετούτη δεν μπορεί να εξεταστεί παρά μόνο μέσω αναφορών ιστορικής τάξεως —χρονικές προσεγγίσεις και αντιστοιχίσεις (= Ιστορία της Λογοτεχνίας)— και ταυτόχρονα θεωρητικού χαρακτήρα, σε συνάρτηση με φιλολογικές έννοιες όπως το ύφος, το ρεύμα, η ιδέα περί «λο-

γοτεχνίας) (= Θεωρία της Λογοτεχνίας): αυτές επιτρέπουν και την ίδια στιγμή προσανατολίζουν την αξιολογική κρίση (= κριτική απόφαση). Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να εγκαταλειφθεί η πρωτοκαθεδρία του ιστορικισμού. Εξάλλου, η παλαιού τύπου ιστορία της λογοτεχνίας έδωσε ό,τι είχε να δώσει. Πρέπει να εξερευνηθούν νέοι δρόμοι και νέες λύσεις.

B. Ο συγκριτισμός πρέπει με τη σειρά του να ταυτιστεί, στην ουσία του, με την κριτική πράξη όπως ορίστηκε παραπάνω. Ό,τι αφορά τις γειτνιασίες, τις επαληθεύσιμες σχέσεις που είναι επαρκώς τεκμηριωμένες εμπίπτει στην Ιστορία της Λογοτεχνίας (σε διεθνές επίπεδο). Τα εννοιολογικά εργαλεία που κατευθύνουν το σύνολο των «συγκριτικών» λειτουργιών έχουν την πηγή τους (ή την προέκτασή τους) στη Θεωρία της Λογοτεχνίας. Τέλος, η αξιολογική κρίση την οποία επεξεργαζόμαστε σε συγκριτική βάση δεν διαφέρει σε τίποτα, κατ' ουσίαν, από οποιαδήποτε άλλη φιλολογική αξιολόγηση.

Απέναντι σε αυτή τη ριζοσπαστική λύση, οι λίγο πολύ καθαρόαιμοι συγκριτολόγοι υιοθετούν γενικώς τρεις θέσεις. Η πρώτη, η πιο παραδοσιακή, είναι απλά και μόνο η απόρριψη: αρνούνται να «εξομοιώσουν» τον συγκριτισμό με την Κριτική και την Ιστορία της Λογοτεχνίας.⁴³ Η δεύτερη προτείνει μια αρκετά εύκολη, συμβιβαστική λύση, που θέλει να βλέπει τη Συγκριτική Φιλολογία ως μια «ενδιάμεση», αν όχι «διπλή» επιστήμη: «βοήθημα» της Ιστορίας και της Κριτικής της Λογοτεχνίας,⁴⁴ ή «υπερεπιστήμη» (ατροφία ή υπερτροφία;), η οποία ελέγχει δυο «υπο-επιστήμες»: την αισθητική και την πολιτισμική-ιστορική.⁴⁵ Ο θετικισμός υποτίθεται ότι παίζει τον δικό του ρόλο («τεκμηρίωση») (βιβλιογραφία, υλικό για μια Θεωρία της Λογοτεχνίας κ.λπ.), άξιο ρόλο, ασφαλώς, αλλά μάλλον δευτερεύοντα, εξαρτώμενο. Η τρίτη θέση, η αυθεντική, χαίρει μιας λαμπρής κριτικής και φιλοσοφικής παράδοσης. Ανάγεται στις προαισθήσεις των αδερφών Schlegel και του Coleridge, οι οποίοι είχαν ήδη αντιληφθεί ότι η Ιστορία της Λογοτεχνίας ήταν αδύνατη χωρίς την προσφυγή σε «ξένες συγκρίσεις»: όσο αδύνατη ήταν και μια φιλολογική κριτική χωρίς «θεωρία» και «αρχές».⁴⁶

Εξάλλου, η έκφραση «comparative criticism» έκανε την εμφάνισή της γύρω στα 1790. Ήδη από το 1868, ο Sainte-Beuve μιλούσε για «συγκριτική ιστορία της λογοτεχνίας», ενώ για τον Renan, κάθε

κριτική είναι αναπόσπαστη από τη σύγκριση.⁴⁷ Όταν ξεκινά ή έκδοση του *Journal of Comparative Literature* (1903), ο Β. Croce λανσάει ξανά —και πολύ δυναμικά!— τη θεμελιώδη ταύτιση του συγκριτισμού με την ιστορική και κριτική απόφανση, ως συστατικό στοιχείο κάθε κριτικής προσέγγισης που φιλοδοξεί να είναι ολοκληρωμένη. Ετούτη η βαθιά ενότητα θεωρείται ότι είναι το αποτέλεσμα μιας έρευνας πάνω στο έργο («μέσα από όλες του τις σχέσεις»).⁴⁸ Τέλος, ως υπενθυμίσουμε την άποψη ότι «σε εμάς —πρόκειται για τους Ρώσους Φορμαλιστές— θεωρία και ιστορία είναι ένα».⁴⁹

Η υιοθέτηση αυτού του προσανατολισμού από τους καθαυτό συγκριτολόγους είναι αργή, σχολαστική και προπάντων περιστασιακή. Καταλήγει τελικά σε δηλώσεις αρχής οι οποίες, ακόμα και όταν δεν μεταφράζονται ακόμη σε πράξεις, συνιστούν πάντως μια πρόοδο. Το μεγάλο μέρος της στρατιάς δεν κάνει τίποτε άλλο στην πραγματικότητα από το να ακολουθεί, σε πολύ χαλαρούς ζυγούς, ορισμένους μεγαλύτερους προδρόμους, ανάμεσα στους οποίους δεν πρέπει να λησμονήσουμε και τον G. Saintsbury,⁵⁰ στις αρχές του 20ού αιώνα. Στις ΗΠΑ, για να σεβαστούμε και τη χρονολογική σειρά, πρώτος από όλους πρέπει να μνημονευθεί ο René Wellek. Δεν διανοείται «τον συγκριτισμό [...] χωρίς κριτική και χωρίς αισθητική». Για εκείνον, «η κριτική εμπεριέχεται σε κάθε λόγο περί λογοτεχνίας», η «Θεωρία, η Κριτική και η Ιστορία της Λογοτεχνίας» συγχέονται.⁵¹ Στη Γαλλία, ο Etiemble αποτελεί μια ωραία, μοναχική μορφή. Μας καλεί

να φτιάξουμε μια Συγκριτική Φιλολογία η οποία, συνδέοντας την ιστορική μέθοδο με το κριτικό πνεύμα [...], τη σωφροσύνη του κοινωνιολόγου με την τόλμη του θεωρητικού της αισθητικής, θα μπορούσε επιτέλους να προσφέρει με μιας στην επιστήμη μας ένα αντικείμενο αντάξιό της και κατάλληλες, δικές της μεθόδους.⁵²

Κάποιοι Γερμανοί της δεκαετίας του 1950 έχουν ήδη λησμονηθεί: η Ιστορία της Λογοτεχνίας είναι αναγκαστικά «συγκριτολογική», είναι αναπόσπαστη από τη φιλολογική κριτική.⁵³ Εν ολίγοις, η *Vergleichende Literaturwissenschaft* συγκροτεί κοινό σώμα με τη *Literaturwissenschaft* ή την *Allgemeine Literaturwissenschaft*, αν και η σύζευξη αυτών των τριών εννοιών θεωρείται «ταυτολογία».⁵⁴

Για να πούμε την αλήθεια, τέτοια ανοίγματα είναι ακόμα αρκετά δειλά, αποσπασματικά, περιθωριακά. Η αποδοχή προφέρεται ενίοτε

χαμηλόφωνα ή ξαναπιάνει από τη μια αυτό που εγκαταλείφθηκε από την άλλη: Ο κλάδος «ενδιαφέρεται ιδιαιτέρως για ορισμένες πλευρές της κριτικής, της θεωρίας και της ιστορίας της λογοτεχνίας...», ο συγκριτισμός είναι ταυτοχρόνως μια «πλευρά της λογοτεχνικής κριτικής»⁵⁵ κ.λπ. Παρ' όλα αυτά, η άποψη περί ενιαίας βάσης (συγκριτολογικής - θεωρητικής - κριτικής - ιστορικής) των φιλολογικών σπουδών καταδεικνύει μια διαρκή πρόοδο (ας συγκρατήσουμε μια σχετική έκφραση του François Jost: «Ο συγκριτισμός ως *novum organum* της κριτικής της λογοτεχνίας»), τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή.⁵⁶ Προγραμματικά άρθρα περιοδικών Συγκριτικής Φιλολογίας όπως τα: *Neohelicon* (1973), *Canadian Review of Comparative Literature/Revue Canadienne de littérature comparée* (1974), *Mainzer Komparatistische Hefte* (1978), προσυπογράφουν αυτή την άποψη, έστω και αν το κάνουν ενίοτε από διάθεση να εμπλακούν στη συζήτηση. Τέλος, το καταστατικό της Διεθνούς Εταιρείας Συγκριτικής Φιλολογίας (AILC/ICLA) (που ψηφίστηκε στο 9ο Συνέδριο του Ίνσμπρουκ, 20-24 Αυγούστου 1979), επαναπροσδιορίζει της σπουδές Συγκριτικής Φιλολογίας ως «μελέτη της Ιστορίας της Λογοτεχνίας, της Θεωρίας της Λογοτεχνίας και της ερμηνείας των κειμένων, που επιχειρείται από μια διεθνή, συγκριτική οπτική γωνία». Η ταυτολογία επανέρχεται στο προσκήνιο. Ας αναγνωρίσουμε, πάντως, ότι πρόκειται για μια χειρονομία πολύ καλής θέλησης εκ μέρους της υψηλότερης αρχής του διεθνούς συγκριτισμού, που αρχίζει επιτέλους να αναζητά τον χαμένο χρόνο του...

Ι.4. Επομένως, η υπέρβαση της «κρίσης» του συγκριτισμού, ακόμα και σε επίπεδο μιας λίγο-πολύ παραδοσιακής σύλληψής του, είναι (θεωρητικώς) εφικτή. Κάτι που όμως δεν σημαίνει αυτόματα ότι η ουσιαστική «κρίση», η αληθινή, αυτή που αφορά τη ριζική του ανανέωση, έχει επιλυθεί. Γιατί το πρόβλημά μας είναι επίσης, αν όχι πρωτίστως, η στροφή του συγκριτισμού προς μια κατεύθυνση ριζικά θεωρητική, η επεξεργασία ενός στάτους αποδεκτού για μια «συγκριτική ποιητική», καθώς και η εξέταση των συνθηκών υπό τις οποίες αυτή είναι εφικτή. Ο συγκριτισμός, ακόμα και αν βγει από την «κρίση» του, παραμένει σε αναζήτηση αντικειμένου, γιατί συνεχίζει να διαλύεται είτε μέσα στην πράξη της κριτικής αυτής καθαυτής, αναπό-

φευκτης συνιστώσας της Ιστορίας, της Θεωρίας και της Κριτικής της Λογοτεχνίας, είτε μέσα στην Αισθητική ή τη Λογοτεχνική Θεωρία, έτσι όπως εφαρμόζονται σήμερα. Ένας ολοκληρωμένος, αυτόνομος συγκριτισμός, που αποτελεί τον στόχο μας, πρέπει να ανατρέψει ετούτη τη σχέση υποβιβασμού, να διακηρύξει την προσωπικότητα και την ανεξαρτησία του, να προσφέρει εξειδικευμένες λύσεις. Αν η ιδεολογική μαχητικότητα είναι μια ουσιώδης δυνατότητα (κάτι που πιστεύουμε ότι έχουμε αποδείξει),⁵⁷ ο προσηλυτισμός στο «θεωρητικό» και στο «ποιητολογικό» είναι μια άλλη· αυτό, όμως, πρέπει να αποδειχτεί. Πρόκειται για μια αξιοσημείωτη αλλαγή: το πέρασμα από τις (ιδιαιτέρως) αντικειμενικές σχέσεις στις δομικές (οικουμενικές) σχέσεις, από το «μοναδικό» στο «γενικευτικό» και τη μετατροπή του συνόλου αυτών των δεδομένων σε μια θεωρητική και μεθοδολογική σύνθεση με συνοχή.

Η προσπάθεια για μια συγκριτολογική Θεωρία της Λογοτεχνίας, η πρόταση, ακόμα και σε επίπεδο προσχεδίου, στοιχείων μιας «συγκριτικής ποιητικής», δεν είναι εύκολη διαδικασία. Η μεγάλη και η μικρή παράδοση («ποιητικής»), των δασκάλων και των επιγόνων, σε καμία περίπτωση δεν ακολουθεί «συγκριτολογική» κατεύθυνση. Η εύρεση ενός στηρίγματος, μιας ένδειξης, ενός μονοπατιού προς αυτή την κατεύθυνση έχει γίνει πολύ δύσκολη. Από την άλλη, οι σύγχρονοι ποιητολόγοι αγνοούν παντελώς τον συγκριτισμό ή τον ονομάζουν απλώς «νεκρό».⁵⁸ Διατρέξαμε πρόσφατα πάνω από δώδεκα εισαγωγές, στη γερμανική γλώσσα, στο περιοδικό *Literaturwissenschaft*, χωρίς να συναντήσουμε ούτε μια αναφορά στη Συγκριτική Φιλολογία. Ίδια είναι η κατάσταση και για τις σύγχρονες ποιητικές, όπου το συγκριτολογικό κριτήριο απουσιάζει παντελώς. Ή, εν πάση περιπτώσει, είναι αδύνατον να διαφανεί οποιαδήποτε πιθανή διασύνδεση ανάμεσα στην «ποιητική» ή την «επιστήμη της λογοτεχνίας» (γερμανιστί ή όχι) και τον συγκριτισμό· ο τελευταίος ούτε καν αναφέρεται ως μια («μέθοδος») μεταξύ άλλων. Όμως, οι δυνατότητές του δεν έχουν εξαντληθεί, κάθε άλλο. Οι ιστορικοί της Ποιητικής τηρούν επίσης, στο θέμα αυτό, την ίδια σιωπή. Είναι φανερό ότι αυτή η έλλειψη προσοχής δηλώνει μια απώλεια κύρους. Ας προσθέσουμε σε όλα αυτά τις σημαντικές δυσκολίες που πρέπει να αντιμετωπίσει η Θεωρία της Λογοτεχνίας αν επιθυμεί να χρησιμοποιήσει τα πολυάριθμα, χρησιμότερα ακόμη δεδομένα, του «κλασικού» συγκριτισμού. Αυτή

η θεωρία στοχεύει στο να τα «εκμεταλλευτεί» και να τα μεταστρέψει προς μια θεωρητική, αθροιστική, οικουμενικών τάσεων κατεύθυνση, με τη συνδρομή μιας ιδιαίτερης μεθόδου, που δεν έχει τελειοποιηθεί ακόμα. Τέλος, πρέπει να γίνει μια ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στα θεωρητικά θεμέλια μιας συγκριτολογικής θεωρίας και τις τεχνικές και πρακτικές δυνατότητες της επεξεργασίας της, ανάμεσα σε αυτή τη «θεωρία» και την ανάδειξή της με μια αντίστοιχη «πρακτική». Αλλά για να γίνει αυτό, πρέπει πρώτα να μπει στη θέση του το σύνολο των θεωρητικών εργαλείων, κάτι που μας γυρίζει πίσω στο αρχικό μας σημείο. Εν κατακλείδι, πρέπει, για όλες αυτές τις δυσκολίες, να βρούμε νέες λύσεις.

Ας προλάβουμε επίσης μια παρανόηση που μπορεί να λάβει σημαντικότερες διαστάσεις. Δεν τίθεται θέμα, για τον συγκριτολόγο-θεωρητικό, να υποκαταστήσει τον ποιητολόγο· να διαλύσει, να αντικαταστήσει ή και να ακυρώσει τις υφιστάμενες θεωρίες και μεθόδους. Το καθήκον του είναι ταυτοχρόνως πιο ταπεινό και πιο φιλόδοξο: ο νέου τύπου συγκριτολόγος θα πρέπει να προσφέρει απλά μια εναλλακτική, μια υπόθεση εργασίας, δηλαδή μια θεωρία και μια μέθοδο που να εμπίπτουν σε μια προοπτική η οποία, από την πλευρά της, δεν θα ανήκει παρά μόνο σε αυτόν: η οποία δεν θα συγχέεται, αλλά ούτε και θα επαναλαμβάνει καμιά από τις μεθόδους που είναι λίγο-πολύ της μόδας (στρουκτουραλιστικές, σημειωτικές κ.λπ.). Ο δυναμικός της ρόλος είναι μόνο η αντιπαράθεση και η συμπληρωματικότητα, αλλά και η αμοιβαία επαλήθευση. Θα πρέπει να φτάσουμε σε μια θεωρία της λογοτεχνίας αλλιώς, έχοντας ως σημείο εκκίνησης άλλες προϋποθέσεις και μια διαφορετική συγκριτολογική παράδοση να ανακαλύψουμε και να ορίσουμε ξανά. Κάπως έτσι θα μπορούσε να είναι η «πρωτοτυπία» της όλης διαδικασίας.

Κι όμως, υπάρχει μια κάποια παράδοση («ποιητικής») στον συγκριτισμό, που δεν πρέπει να υπερτονίζουμε, ούτε όμως και να ελαχιστοποιούμε. Πρόκειται για προαισθήσεις με διαλείψεις, για ψηλαφίσματα, για ανοίγματα που δεν είχαν συνέχεια, αλλά που μπορούν να συνθέσουν μια ευδιάκριτη κατευθυντήρια γραμμή. Ο όρος, συνοδευόμενος από ένα προαίσθημα «συγκριτικής ποιητικής» (*Vergleichende Poetik*), κάνει ήδη την εμφάνισή του, όπως όλα δείχνουν, στη Γερμανία, προς τα μέσα του 19ου αιώνα (Moriz Haupt). Κάποιοι μελετητές της αισθητικής σκέφτονται να επεξεργαστούν μια θεωρία

της ποίησης πάνω σε συγκριτολογικές βάσεις, μέσω επαγωγών, παραλληλισμών και συγκρίσεων (Moriz Carrière). Ορισμένοι πρωτοπόροι του συγκριτισμού (Louis Paul Betz) χρησιμοποιούν ξανά το αντικείμενο και το όνομά του, δίνοντάς του έτσι έναν σύντομο τυπολογικό και «μορφικό» προσανατολισμό (μορφές μετρικής, εικόνες κ.ο.κ.).⁵⁹ Η θεωρητική αισθητική και η παραδοσιακή ρητορική έχουν επίσης την πρωτοκαθεδρία στις απαρχές της έννοιας αυτής στη Γαλλία, μέσα σε μια ασαφή, λόγια και ακαδημαϊκή ζώνη («οι μελέτες μας για τη συγκριτική ποιητική», «οι κανόνες της αισθητικής [...] αποτελούν ένα βασικό στοιχείο της Συγκριτικής Φιλολογίας»).⁶⁰ Αξιοσημείωτος πρόγονος είναι ο Ρώσος A. N. Veselovsky με την «ιστορική ποιητική» του (*Ιστορική και συγκριτική ποιητική*, 1894, 1899· *Ποιητική των θεμάτων*, 1897-1906). Ετούτη εξετάζει τη διεθνή λογοτεχνική διαδικασία στην ενότητά της και επαγγέλλεται, με τη βοήθεια ιστορικών παραλληλισμών που θεσπίζονται στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό γνωστών λογοτεχνιών, την «όσο το δυνατόν πληρέστερη γενίκευση». ⁶¹ Ο τελικός στόχος, «ο φωτισμός της ουσίας της ποίησης μέσα από την ίδια της την ιστορία», επαναλαμβάνεται από κάποιους σύγχρονους συγκριτολόγους, που επιθυμούν ακόμα να ανακτήσουν, τουλάχιστον με αυτόν τον τρόπο, την Ιστορία της Λογοτεχνίας.⁶² Κάποιες προτάσεις θα μπορούσαν επίσης να προέλθουν από την πλευρά της «συγκριτικής αισθητικής», αλλά δεν καρποφόρησαν, παρόλο που η λογοτεχνία προήχθη μεταξύ των τεχνών που πρέπει να συνεχίζονται προκειμένου να φανερωθεί μια «κοινή ουσία» τους.⁶³ Είναι μια μέθοδος που ακολουθεί λάθος μονοπάτι, αλλά που θα επαναχρησιμοποιηθεί, όπως θα δούμε παρακάτω, από μια ολόκληρη τάση του συγκριτισμού («η σύγκριση των τεχνών»).

Η υιοθέτηση της οπτικής γωνίας της «ποιητικής» από τον σύγχρονο συγκριτισμό είναι αργή, περιστασιακή, χωρίς συνέχεια και στερείται κατάλληλης μεθοδολογικής προσπάθειας. Πρόκειται κυρίως για διακηρύξεις αρχών, είτε κάτω από την πίεση νέων φιλολογικών μεθόδων, είτε μπροστά στην ορατή χρεοκοπία του θετικισμού, συμπεριλαμβανομένου και του ιστορικιστικού κορσισμού. Πρέπει λοιπόν να αναγνωρίσουμε ότι δεν είναι παντελώς απύσχα μια κάποια «θεωρητική» επιθυμία, αν και παρουσιάζει ασυνέχεια και έλλειψη δογματικής συνοχής. Όσο για τις λύσεις αυτές καθαυτές, δεν ξεπερνούν την εποχή τους: θεωρία της «δημιουργίας» ή των «λογοτεχνικών γε-

νών», («υφολογία») κ.λπ. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για μια αξιόλογη επιστημονική ανακοίνωση που παρουσιάστηκε από τον Jean Hankiss⁶⁴ στο δεύτερο συνέδριο της Διεθνούς Εταιρείας Συγκριτικής Φιλολογίας (1958), με τίτλο *Θεωρία της Λογοτεχνίας και Συγκριτική Φιλολογία*.

Ο γαλλικός συγκριτισμός φαίνεται να μην εξελίσσεται παρά μόνο μετά τη δεκαετία του 1960. Πρόκειται για άλλο ένα ωφέλιμο αποτέλεσμα της «κρίσης» του. Και μάλιστα κάποιες εκκλήσεις για «έρευνες στο πεδίο της συγκριτικής αισθητικής» χρονολογούνται από λίγο νωρίτερα.⁶⁵ Συγκεκριμενοποιούνται κυρίως υπό την εποπτεία του Marcel Bataillon, ο οποίος υπήρξε μάλλον ο πλέον ανοιχτός πανεπιστημιακός στη Γαλλία σε θέματα Συγκριτικής Φιλολογίας. Ζητάει την υπέρβαση της «ιστορικής ποιητικής» του Veselovsky μέσω μιας «ποιητικής» που θα συμπεριλαμβάνει τις μη έμμετρες λογοτεχνικές μορφές. Εν ολίγοις, επιθυμεί τη στροφή μας «προς μια γενική επιστήμη των λογοτεχνιών, ή μια γενική ποιητική». Υπάρχουν δισταγμοί, όχι ακόμα ανατροπές, αλλά έχει γίνει ένα πρώτο βήμα:

[...] ο συγκριτισμός δεν μπορεί να μη διαθέτει ένα φόντο θεωρητικού στοχασμού πάνω στη λογοτεχνία γενικώς: *ακόμα κι αν δεν στοχεύει σε ένα δόγμα της λογοτεχνίας (και γιατί όχι; θα προσθέταμε εμείς), το προϋποθέτει, περισσότερο ή λιγότερο»* (η πλαγιογράφηση είναι δική μας).⁶⁶

Ο Etiemble επαναχρησιμοποιεί και αναπτύσσει αυτή τη θέση με ιδιαίτερη ακτινοβολία: σε σχέση με τον όρο «θεωρία της Λογοτεχνίας», προτιμά το «συγκριτική ποιητική», που αντιστοιχεί περισσότερο στους νέους στόχους που προσδίδονται στον συγκριτισμό: «συγκριτική μελέτη των λογοτεχνικών μορφών», ιστορία των ειδών, «συγκριτική ιστορία των λογοτεχνιών, ναι, αλλά ακόμη, αλλά προπάντων, συγκριτική αισθητική».⁶⁷ Οι εκδόσεις των μαθημάτων του, το *Le Babelien*, για παράδειγμα, ασχολούνται με «ζητήματα συγκριτικής ποιητικής» ως «προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική ποιητική».⁶⁸ Η προσχώρηση, σε αυτή την αρχή, ενός H. R. Jauss, για παράδειγμα, που αποδέχεται «την επεξεργασία μιας συγκριτικής ποιητικής, ρητορικής και αισθητικής»⁶⁹ είναι σημαίνουσα: ο συγκριτισμός μπορεί να στηρίξει, αν όχι και να επαληθεύσει, την αισθητική της πρόσληψης και της λογοτεχνικής επικοινωνίας. Από την άλλη, ο παραδοσιακός γερμανικός συγκριτισμός προβληματίζεται συνέχεια για

τη σύνδεση της «θεωρίας της σύγκρισης» με τη «Θεωρία της Λογοτεχνίας». ⁷⁰ Όντως, το θέμα αυτό δεν μπορεί να επιλυθεί παρά μόνο με συνθετικό τρόπο. Εξάλλου, αυτό είναι το συμπέρασμα μιας πιο πρόσφατης (και εξαιρετικής) απόφανσης: «Οι στόχοι της Συγκριτικής Φιλολογίας και της θεωρητικής μελέτης της λογοτεχνίας είναι κατ' αρχήν οι ίδιοι». ⁷¹

Όσο για τον συγκριτισμό στις Ανατολικές χώρες (που δεν σταματήσαμε να συνυπολογίζουμε), ούτε και εκείνος αρνείται το «θεωρητικό». Στη Ρουμανία, ήδη από το 1937, διατυπώνεται η ιδέα μιας «συγκριτικής αισθητικής της λογοτεχνίας», αν και αυτό γίνεται με αμφίσημο, αν όχι συγκεχυμένο τρόπο. ⁷² Κατά το συνέδριο Συγκριτικής Φιλολογίας της Βουδαπέστης (26-29 Οκτωβρίου 1962), η «συγκριτική ποιητική» συγκεκριμενοποιεί το αντικείμενό της προς την κατεύθυνση της θεωρίας των ειδών, της υφολογίας, της μετρικής, της συγκριτικής μετάφρασης. ⁷³ Μερικές ακόμα πιο επεξεργασμένες θεωρίες (στην Τσεχοσλοβακία) συστήνουν το πέρασμα από τη δια-λογοτεχνική έρευνα (= τις επαφές μεταξύ εθνικών λογοτεχνιών) στην εσω-λογοτεχνική (= τη γέννηση και την τυπολογία του λογοτεχνικού φαινομένου). Ο δρόμος αυτός, που προϋποθέτει τη γενίκευση, προσπαθεί να «ανακαλύψει» τους εσωτερικούς νόμους που χαρακτηρίζουν «το λογοτεχνικό φαινόμενο», «την ανάλυση των γενετικών και τυπολογικών χαρακτηριστικών αυτού του φαινομένου». «Έτσι κι αλλιώς, η ύπαρξη νόμων στην ίδια τη φύση του αντικειμένου» θεωρείται δεδομένη. ⁷⁴ Ομοίως, στην Πολωνία, η «συγκριτική ποιητική» έχει τους οπαδούς της. ⁷⁵

Παρ' όλα αυτά, η αμηχανία των ειδικών παραμένει αρκετά έντονη (αμηχανία κατ' ευφημισμόν). Το ερώτημα που τίθεται αδιάκοπα έχει μια αφοπλιστική απλότητα: από πού να αρχίσει κανείς; Ποια θεωρία να εναγκαλιστεί; Τι εννοούμε, συγκεκριμένα, με τον όρο «συγκριτική ποιητική»; Για πολύ καιρό, η απάντηση ήταν δειλή και παραδοσιακή: Ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα, υπήρχε το αίτημα για μια «συγκριτική στιχουργική»: η αναζήτηση μιας «μετάβασης από την υφολογία στην επιστήμη της φιλολογίας», κάποιας «θεωρίας του ποιητικού ύφους και της ποιητικής», και των μετρικών μορφών: κάποιας *vergleichende Poetik*. ⁷⁶ κ.ο.κ. Υπό αυτή την οπτική γωνία, τα πράγματα δεν έχουν αλλάξει και πολύ στην εποχή μας: και πάλι «απαιτούμε», και μάλιστα υπό την αυθεντία ενός Vossler, ενός Spit-

zer, ενός Hatzfeld, το «υφολογικό» στοιχείο⁷⁷ καλλιεργούμε κάπως τη «συγκριτική υφολογία». Η «ιστορική υφολογία» θεωρείται ακόμα ως «συγκριτική και ιστορική κριτική της λογοτεχνίας».⁷⁸ Φυσικά, η μετρική και η προσωδία δεν γεννήθηκαν χθες, αλλά το γεγονός ότι «συνεπιλέγονται» από τον συγκριτισμό εγγράφεται επίσης ως σημείο ανανέωσης αυτού του επιστημονικού κλάδου.⁷⁹ Η σύνδεση με τη ρητορική μοιάζει πλέον δεδομένη, κάτι που ενισχύει τη στροφή προς ένα τέτοιου τύπου συγκριτολογικό πρόγραμμα. Στη Γερμανία, μια ισχυρή παράδοση στην υφολογία εργάζεται προς αυτή την κατεύθυνση,⁸⁰ ενώ στις ΗΠΑ η «συγκριτική υφολογία» δεν είναι πλέον ο φτωχός συγγενής: τώρα πια εγγράφεται εξολοκλήρου στα συγκριτολογικά «πανεπιστημιακά γνωστικά πεδία».⁸¹

Η παραδοσιακή εξέταση των ειδών —που λανθασμένα βαφτίζεται «συγκριτική ποιητική»—⁸² δημιουργεί από την πλευρά της κάποιες ελπίδες. Το πλέον ριζοσπαστικό πρόγραμμα φαίνεται να είναι αυτό του Etiemble, ο οποίος διεκδικεί μια «αισθητική των ειδών», πραγματοποιήσιμη μέσω της συγκριτικής μελέτης των λογοτεχνικών ειδών, σε όσο το δυνατόν περισσότερους πολιτισμούς, «είτε αυτά τα είδη ή αυτοί οι πολιτισμοί εμφανίσαν μεταξύ τους de facto μετρήσιμες σχέσεις, είτε όχι».⁸³ Η προσάρτηση, από τον συγκριτισμό, της θεωρίας των ειδών, και προπάντων του έπους, προσάρτηση που διαπιστώνεται ήδη από τον 19ο αιώνα,⁸⁴ θέτει ορισμένα νέα προβλήματα. Αυτά απαιτούν διαφορετικές λύσεις από όσες προωθήθηκαν από την παραδοσιακή ρητορική για τη γέννηση, την εξέλιξη, των ειδών, τις «σταθερές» κάθε είδους, τον ορολογικό ή/και αντικειμενικό ορισμό των ειδών, την εμφάνιση νεότερων ειδών, όπως του οπτικο-ακουστικού, και τροποποιούν πολυάριθμα δεδομένα (κάτι που αποτέλεσε αντικείμενο εργασίας του συνεδρίου της Γαλλικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας (SFLGC) στο Azay-le-Ferron, στις 23 Ιουνίου 1979) κ.ο.κ. Η τάση, που παραμένει πολύ ισχυρή, να αντιμετωπίσουμε την «(έστω και συγκριτική) θεωρία των ειδών»⁸⁵ ως μια ολόκληρη, αυτόνομη θεωρία, χωρίς να ανοιγόμαστε προς μια (γενική) θεωρία της λογοτεχνίας, δεν προσφέρει καμιά απάντηση σε αυτό το κρίσιμο ερώτημα. Το ίδιο ισχύει, εξάλλου, για όλες τις θεωρήσεις των λογοτεχνικών θεμάτων⁸⁶ και τύπων ως αυτόνομων πεδίων. Και όμως, είναι εφικτή μια «θεωρητική» άρθρωση.⁸⁷ Η ανθρωπολογία, η αρχετυπολογία, η μυθοκριτική έχουν τον δικό τους ρόλο

εδώ. Πρέπει να επισημανθεί και το ότι ο συγκριτισμός έχει ξεκινήσει να ανοίγεται προς την ανθρωπολογική μελέτη του φαντασιακού (έχουν γίνει ορισμένες απόπειρες για αυτό).⁸⁸

Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τη συγκριτική προσέγγιση των ποιητικών μορφών, όρο με τον οποίο ένα από τα πρώτα συγκριτολογικά προγράμματα δήλωνε τη μελέτη του συνόλου των μορφικών τρόπων έκφρασης.⁸⁹ Ο χαρακτήρας τους, μοναδικός και ενιαίος, ατομικός και κατηγοριακός, οδηγεί σε ένα νέο ερώτημα —που ξεκινά από την ανάλυση των έργων— για τα ορθώς κείμενα της «κλασικής» συγκριτικής προσέγγισης: Πού τελειώνει το μη συγκρίσιμο; Πού αρχίζει το συγκρίσιμο; Πώς να ταυτοποιήσει κανείς τις ποιητικές μορφές πέραν των εθνικών και γλωσσικών ορίων; Μπορεί κανείς να περιορίσει το «συγκρίσιμο» σε κάποιες πλατιές κατηγορίες, που επιπλέον δύσκολα μεταφράζονται σε άλλες γλώσσες, όπως, για παράδειγμα, *Form, Gestalt, Fügung, Haltung*;⁹⁰

Δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι ο γαλλικός συγκριτισμός, ούτε καν ο πιο παραδοσιακός, αγνόησε απόλυτα μια τέτοια διαδικασία: «Η σύγκριση της χρήσης ίδιων τρόπων έκφρασης σε διαφορετικές χώρες [...] οφείλει να είναι το βασικό χαρακτηριστικό της Συγκριτικής Φιλολογίας». Ή, ακόμη:

Είτε το θέλει, είτε όχι, η Συγκριτική Φιλολογία κρύβει μέσα της μια συγκριτική υφολογία, αποκαλυπτική και γόνιμη με θαυμαστό τρόπο. Επούτη «θα μπορούσε να ρίξει ένα νέο φως στις σχέσεις μεταξύ έργων και, κατά συνέπεια, στον ιδιωτικό κόσμο του ίδιου του έργου που δέχεται επίδραση».⁹¹

Το μεγάλο μειονέκτημα συνεχίζει όμως να είναι η απουσία «γενικευτικής» σύγκλισης αυτών των ερευνών: πραγματοποιούνται χωρίς τάξη, μόνο και μόνο για να γίνουν. Η αντίδραση του Etiemble, ο οποίος διακηρύσσει, αν όχι αποδεικνύει, την αναγκαιότητα ενός σημείου συνάντησης —τόσο απαραίτητου— ανάμεσα στη «μελέτη των ποιητικών των ειδών, των υφολογιών, των δομών» (συμπεριλαμβανομένης της μετρικής, των εικόνων, της μεταφραστικής τέχνης) και της «συνθετικής εξέτασης της λογοτεχνίας γενικώς»⁹² δεν γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση... Αλλά ούτε και μια συστηματοποίηση, οξυδερκής και σωστά τεκμηριωμένη, των (σημερινών) σχέσεων μεταξύ Συγκριτικής Φιλολογίας και μορφικής ανάλυσης λογοτεχνικών κειμένων,⁹³ φτάνει

μέχρι την υπόθεση μιας «συγκριτικής ποιητικής» που θα ενοποιούσε σε ένα *όργανο* το σύνολο των ερευνών πάνω στις μορφές...

Τέλος, ένα νέο μονοπάτι προς εξερεύνηση, που κάθε άλλο παρά έχει εξαντληθεί, είναι και η αντιπαράθεση θεωριών, ιδεών, φιλολογικών εννοιών, εν ολίγοις «διαφορετικών ποιητικών». Πρόκειται για ένα πεδίο που ο συγκριτισμός ανέφερε ήδη στις απαρχές του,⁹⁴ αλλά που ξεχάστηκε στη συνέχεια. Όταν ανακαλύπτεται ξανά, δεν μπορεί, σε γενικές γραμμές, να ξεπεράσει τη μελέτη των διμερών σχέσεων, τις *de facto* μετρήσιμες σχέσεις μεταξύ λογοτεχνικών θεωριών. Η προσέγγιση του ιστορικού παραμένει κυρίαρχη.⁹⁵ Η συγκριτική κριτική της λογοτεχνίας και η κριτική των ιδεών στη λογοτεχνία⁹⁶ παρέχουν ένα σημαντικό θεωρητικό και μεθοδολογικό συμπλήρωμα, ακόμα κι αν πρόκειται απλά και μόνο να υπογραμμιστεί μια αναγκαία «συστημική» στροφή. Όταν πλέον οι επαγγελματίες συγκριτολόγοι παίρνουν στα χέρια τους την υπόθεση, εξετάζονται δύο εναλλακτικές:

- α. Γίνεται αποδεκτή μια οικουμενική οπτική γωνία (πραγματική ή όχι), αλλά η σύγκριση των λογοτεχνικών θεωριών δεν καταλήγει κατ' ανάγκη σε μια «ενοποιημένη θεωρία»: η αντιπαράθεση στοχεύει πρωτίστως στην επαλήθευση του βαθμού «εγκυρότητας» (*relevance*), ανά εποχή και ζώνη, των συγκρινόμενων θεωριών.⁹⁷
- β. Τολμηρότερη, και στον σωστό δρόμο, αποδεικνύεται η αναζήτηση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων των λογοτεχνικών θεωριών σε συνάρτηση με έναν αριθμό κριτηρίων (παράδοση, καινοτομία, μορφή, νόημα κ.λπ.).⁹⁸

Το αποτέλεσμα ίσως να έδινε ένα σχήμα που θα αντιστοιχούσε σε έναν πιθανό ορισμό της λογοτεχνίας, σε συνάρτηση με κάποιες αντικειμενικές προϋποθέσεις και παραμέτρους, προσδιορισμένες επαρκώς ύστερα από μεθοδική εξέταση. Ούτε εκλεκτισμός ούτε αμάλγαμα, αλλά μια πραγματική κριτική σύνθεση που να υπακούει στον δικό της νόμο.

Ένα χαρακτηριστικό όλων αυτών των διαβημάτων και προσχεδίων, ή μάλλον θραυσμάτων «συγκριτικής ποιητικής», είναι η στενότητα, εθνοκεντρική, ευρωκεντρική βάση τους. Εάν η ποιητική στοχεύει στο οικουμενικό, πρέπει και το οικουμενικό όντως να τη θεσπίσει, να την εμπλουτίσει, να την επικυρώσει. Από εδώ γεννιέται και η ανάγκη διαλόγου και αντιπαράθεσης με τον φιλολογικό στοχασμό

απ' όπου και αν προέρχεται, εκτός Ευρώπης, εκτός Δύσης, γενικώς ένα άνοιγμα σε μια αληθινά οικουμενική «ποιητική». Είναι γνωστή η πολεμική εναντίον του ευρωκεντρισμού, την οποία ο Etiemble προσυπογράφει ως μεγάλος πρωτοπόρος.⁹⁹ Το αυτονόητο αρχίζει να διαφαίνεται: δεν μπορεί πια κανείς να επεξεργάζεται λογοτεχνικές θεωρίες αποκλειστικά και μόνο πάνω σε βάσεις της Δύσης: μας χρειάζεται μια λογοτεχνική θεωρία που να υπερβαίνει τις «πολιτισμικές μας παραδόσεις» και που να μπορεί επίσης να λαμβάνει υπόψη της «παραδείγματα» και θεωρητικές αξίες που ανήκουν σε άλλους πολιτισμούς και λογοτεχνίες.¹⁰⁰ Πρακτική αλήθεια, ή σχεδόν. Πράγμα που δεν σημαίνει ότι οφείλουμε πάση θυσία να χτίσουμε ανάμεσα στα δεδομένα μηχανικές και επιφανειακές συνδέσεις, ή να αγνοήσουμε μεγάλες διαφορές που επίσης υφίστανται ανάμεσα στη δυτική και την ανατολική αισθητική της λογοτεχνίας. Η μίμησης, για παράδειγμα, που παίζει κεφαλαιώδη ρόλο στον ευρωπαϊκό στοχασμό, απουσιάζει πλήρως από την κλασική κριτική στην Ιαπωνία.¹⁰¹ Μια (περιοριστική) συνηγορία υπέρ της συγκριτικής ποιητικής επαγγέλλεται μόνο προσεγγίσεις ανάμεσα στην αριστοτελική και τη σανσκριτική ποιητική.¹⁰² Παρ' όλα αυτά, το πεδίο ανοίγει διάπλατα για τις ομοιότητες, τις συμπτώσεις του τύπου «rasa/γούστο», ή «κινεζική ποιητική/συμβολιστική ποιητική».¹⁰³ Προς αυτή την κατεύθυνση, συμπεριλαμβανομένης της συνθετικής οδού, θα πρέπει να αναζητήσουμε τη δυνατότητα μιας «ενδεχόμενης οικουμενικής θεωρίας της λογοτεχνίας», «ποιες κριτικές έννοιες είναι οικουμενικές», να ορίσουμε τη «συγκριτική ποιητική (cross-cultural poetics) του «σύντομου λυρικού είδους», των «διαφορετικών τύπων ρεαλισμού» κ.λπ.¹⁰⁴

Ας πούμε ότι είναι πολύ δύσκολο, ότι η συγκριτική ποιητική Ανατολής - Δύσης βρίσκεται ακόμα στα σπάργανά της. Όμως αυτό που είναι πλέον αδιαμφισβήτητο —και εκεί εντοπίζεται η αληθινή αδυναμία— είναι η έλλειψη όρεξης για θεωρία στην πλειοψηφία των τιτλούχων συγκριτολόγων. Ιστορικού τύπου επιστημονικός κλάδος, που ασκείται εμπειρικά, ο σύγχρονος συγκριτισμός παραδοσιακής κοπής στερείται, σε γενικές γραμμές, περιέργειας και κλίσης για τη θεωρία. Ένα ορισμένο γερμανικό περιοδικό, αναγνωρισμένης λογιότητας βέβαια (*Arcadia*), προτείνει ένα πρόγραμμα ριζικά α-θεωρητικό: επίσης, στην άλλη όχθη του Ρήνου, τίθεται το ερώτημα (με έντονη επίδειξη σκεπτικισμού) εάν «η Συγκριτική Φιλολογία διαθέτει τη δική

της θεωρία» και αν ο όρος *Allgemein* (= γενικός) δεν είναι παρά «μια άδεια ετικέτα». ¹⁰⁵ Στη Γαλλία, διατυπώνεται επίσης ο ισχυρισμός ότι ο συγκριτισμός «έχει στρέψει οριστικά τα νότα του» στα «συνθετικά εγχειρήματα», ¹⁰⁶ μια παραίτηση που όμως δύσκολα μπορεί να στηριχθεί. Η ασταθής, αν όχι «καταστροφική» κατάσταση («λεπτολόγος», «*ad hoc*», «αυτοσχέδια», «κατά προσέγγιση» και πολλά άλλα) της σύγχρονης συγκριτολογικής λογοτεχνικής θεωρίας προκαλεί όμως μια σειρά καθαρά αρνητικών αντιδράσεων. ¹⁰⁷ Αλίμονο! – είναι δικαιολογημένες. Ο συγκριτισμός δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς θεωρία, τη δική του θεωρία της λογοτεχνίας. ¹⁰⁸ και αυτή πρέπει να δημιουργηθεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Jean-Marie Carré, *Préface*, in: Marius-François Guyard, *La Littérature comparée*, Paris, 1965, 4e éd., p. 5· Claude Pichois & André M. Rousseau, *La Littérature comparée*, Paris, 1967, p. 77· Ulrich Weisstein, *Comparative Literature and Literary Theory*, Bloomington/London, 1973, p. 29.
2. Al. Dima, *Principii de literatură comparată*, București, 1969, p. 95.
3. Πρόσφατα, μεταξύ άλλων, υπέρ της δυνατότητας ενός νέου ορισμού της συγκριτικής φιλολογίας: Haskell M. Block, βιβλιοκρισία: Guy Laffèche, *Petit manuel des études littéraires*, in: *Canadian Comparative Literature/Revue Canadienne de littérature comparée*, VI, 1979, p. 84.
4. René Wellek, *The Crisis of Comparative Literature*, in: *Concepts of Criticism*, New Haven/London, 1965, pp. 282, 290· ίδιες ενστάσεις in: John Fletcher, *The Criticism of Comparison*, in: *Contemporary Criticism*, London, 1970, p. 107· François Jost, *La Littérature comparée, une philosophie des lettres*, in: *Essais de littérature comparée*, Fribourg, 1968, II, pp. 314 ff.
5. Etiemble, *Rimbaud dans le monde slave et communiste*, Paris, 1964, I, p. 4· *Comparaison n'est pas raison*, Paris, nouvelle éd., 1977· «Pour des maisons de tolérants», in: *Le Nouvel Observateur*, Mai-Juin, 1971, p. 19.
6. Alfred Owen Alridge, «The Comparative Literature Syndrome», in: *The Modern Language Journal*, LIII, 2/1969, p. 110· πιο πρόσφατα: Anna Balakian, «The Presidential Address: Comparative Literature at the Crossroads», in: *Bulletin de la SFLGC*, 1-2/1980, p. 29.
7. D. Āurišin, *Vergleichende Literaturforschung*, Berlin, 1976, pp. 31-32.
8. Manfred Gsteiger, «Littérature comparée et esthétique de la réception», in: *Actes du VIIIe Congrès de l'AILC*, Stuttgart, 1980, II, p. 538.
9. Jean-Marie Carré, *op.cit.*, p. 5.
10. Luigi Foscolo Benedetto, «La "Letteratura Mondiale"», in: *Il Ponte*, II, 1946, p. 127· Robert Escarpit, «La Littérature comparée», in: *Le Monde*, 22 Juin 1952.
11. Calvin S. Brown, «Comparative Literature», in: *The Georgia Review*, 13/1959, p. 168.
12. David H. Malone, «"Comparative" in Comparative Literature», in: *YCGL*, III, 1954, pp. 13-20.
13. Το «πρόγραμμα» της αμερικανικής επιθεώρησης, εξαιρετικού περιεχομένου, *Comparative Literature*, ορίζει το αντικείμενό του σε ένα μικρό σημείωμα των επιμελητών (με τον ευρύτερο δυνατό τρόπο).
14. D. Āurišin, *op.cit.*, p. 162· Henri Gifford, *Comparative Literature*, London, 1969, p. XI.
15. Claude Pichois & André M. Rousseau, *op.cit.*, 174.
16. Daniel-Henri Pageaux, βιβλιοκρισία: Manfred Schmeling (Hrsg.), *Vergleichende Literaturwissenschaft*, in: *Komparatistische Hefte*, 4/1981, p. 117.

17. Horst Rüdiger, «Grenzen und Aufgaben der vergleichenden Literaturwissenschaft», in: *Zur Theorie der vergleichenden Literaturwissenschaft*, Berlin/New York, 1971, p. 8.

18. Για περαιτέρω λεπτομέρειες: Adrian Marino, «Repenser la littérature comparée», in: *Synthesis*, VII, 1980, pp. 16-21.

19. Marius-François Guyard, *op.cit.*, p. 7.

20. Ορισμένα μόνο παραδείγματα που σταχυολογούμε για κάθε ενδεχόμενο: Paul Van Tieghem, *La Littérature comparée*, Paris, 1951, 4e éd. revue, p. 23· Jean-Marie Carré, *op.cit.*, pp. 5, 7 κ.λπ.

21. Ulrich Weisstein, «Influences and Parallels. The Place and Function of Analogy Studies in Comparative Literature», in: *Teilnahme und Spiegelung. Festschrift für Horst Rüdiger*, Berlin, 1975, p. 606.

22. Hans Robert Jauss, «Paradigmawechsel in der Literaturwissenschaft», in: *Methoden der deutschen Literaturwissenschaft*, Hrsg. Victor Žmegač, Frankfurt am Main, 1972, pp. 279-280· ο ίδιος (αστοριαστικός) προσανατολισμός στον Gerhard Bauer, «Theorie der Literatur in der allgemeinen und vergleichenden Literaturwissenschaft», in: *Zur Theorie der vergleichenden Literaturwissenschaft*, Hrsg. Horst Rüdiger, Berlin/New York, 1971, pp. 15-41· Gerhard R. Kaiser, *Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft, Forschungsstand-Kritik-Aufgaben*, Darmstadt, 1980· Alvaro Manuel Machado & Daniel-Henri Pageaux, *Literatura portuguesa. Literatura comparada e teoria da Literatura*, Lisboa, 1981, p. 117.

23. Για παράδειγμα, Alexandru Duțu, «Niveaux temporels, niveaux culturels et comparaison littéraire», in: *RLC*, 1/1982, pp. 5-20· *Literatura comparată și istoria mentalităților* («La littérature comparée et l'histoire des mentalités»), București, 1982.

24. Paul Van Tieghem, *op.cit.*, p. 57.

25. Alejandro Cioranescu, *Principios de literatura comparada*, Universidad de la Laguna, 1964, pp. 29, 38, 74.

26. Jean-Marie Carré, *op.cit.*, p. 5.

27. Ulrich Weisstein, «Verbal Paintings, Fugal Poems, Literary Collages and the Metamorphic Comparatist», in: *YCGL*, 27/1978, p. 1· Comparative Literature and Literary Theory, pp. 4-6, 157-158.

28. René Wellek, *Concepts of Criticism*, pp. 257, 282-283, 285, 290· *Discriminations*, New Haven/London, 1970, p. 38.

29. Haskell M. Block, *Nouvelles tendances en littérature comparée*, Paris, 1970, p. 47.

30. W. Wolfgang Holdheim, «Komparatistik und Literaturtheorie», in: *Arcadia*, 7, 1972, p. 303.

31. François Jost, *Introduction to Comparative Literature*, Indianapolis/New York, 1974, p. 37.

32. Για περαιτέρω λεπτομέρειες: Gerhard R. Kaiser, «Tendenzen vergleichenden Literaturforschung in den sozialistischen Länder», in: *Arcadia*, 13/1978, p. 298, κείμενο που επανεκδίδεται με μικρές αλλαγές: «Einleitung», in: *Verglei-*

chende Literaturforschung in den sozialistischen Länder 1963-1979, Stuttgart, 1980, pp. 1-20· Adrian Marino, *op.cit.*, pp. 14-15.

33. Anna Balakian, *op.cit.*, p. 31.

34. Ulrich Weisstein, βιβλιοκρισία, «Actes du VIe Congrès de l'AILC», in: *Canadian Review of Comparative Literature/Revue Canadienne de littérature comparée*, 3/1977, p. 378.

35. Erwin Koppen, «Die vergleichende Literaturwissenschaft als akademisch Fach», in: *Mainzer komparatistische Hefte*, 2/1978, pp. 26-38· Robert J. Clements, *Comparative Literature as Academic Discipline*, New York, 1978.

36. Yves Chevrel, «Le Problème de l'évaluation dans l'enseignement de la littérature comparée», in: *Actes du VIIIe Congrès de l'AILC*, Stuttgart, 1980, II, pp. 561-571.

37. Gerhard R. Kaiser, *Einführung...*, p. 159.

38. Δύο παραδείγματα από τη δεύτερη κατηγορία: Armand Nivelle, «Wozu vergleichende Literaturwissenschaft?», in: Manfred Schmeling (Hrsg.), *Vergleichende Literaturwissenschaft. Theorie und Praxis*, Wiesbaden, 1981, p. 186· D. W. Fokkema, «Comparative Literature and the New Paradigm», in: *Canadian Review of Comparative Literature/Revue Canadienne de Littérature comparée*, 1/1982, p. 18.

39. Μια συνθετική αποτίμηση στο Henry H. H. Remak, «Comparative Literature at the Crossroads: Diagnostics, Therapy and Prognosis», in: *YCGL*, IX, 1960, pp. 1-28.

40. Του ιδίου, «The Future of Comparative Literature», in: *Actes du VIIIe Congrès de l'AILC*, Stuttgart, 1980, II, p. 429.

41. Πρβ. Adrian Marino, *op.cit.*, p. 20.

42. Thomas Cramer-Horst Wenzel, Hrsg., *Literaturwissenschaft und Literaturgeschichte*, München, 1975, pp. 7-8.

43. Μια απήχηση αυτών στον Manfred Gsteiger, «Werkimmanenz und Historiographie», in: *Arcadia*, 8/1973, p. 169, αλλά οι πιθανές αναφορές είναι πολυάριθμες.

44. René Wellek, «Discriminations», p. 17· Eduardo Nuñez, «Literatura comparada en Hispanoamérica», in: *Comparative Literature Studies*, I, 1964, p. 43.

45. Hugo Dyserinck, *Komparatistik. Eine Einführung*, Bonn, 1978, pp. 9, 11· «Über Möglichkeiten und Grenzen der Komparatistik», in: *Mainzer Komparatistische Hefte*, 2/1978, p. 15.

46. Friedrich Schlegel, *Charakteristiken und Kritiken*, II, Hrsg. Hans Eichner, München, 1975, pp. 271-273· A. W. Schlegel, *Kritische Schriften und Briefe*, Hrsg. Edgar Lohner, Stuttgart, 1965, II, p. 36· S. T. Coleridge, «Biographia Literaria», ed. John Shawcross, Oxford, 1907, II, p. 85· I. p. 14.

47. Sainte-Beuve, *Portraits contemporains*, Paris, 1889, III, p. 367· Ernest Renan, *L'Avenir de la science*, Paris, 1890, p. 296.

48. Benedetto Croce, «La "letteratura comparata"», in: *Problemi di estetica*, Bari, 1966, sesta ed., pp. 71, 73, 75-76· για προεκτάσεις μέχρι τη σύγχρονη επο-

χρή: Antonio Porta, *La letteratura comparata nella storia e nella critica*, Milano, 1951, pp. 30, 35-39.

49. *Théorie de la littérature*, tr., Paris, 1965, p. 74.

50. George Saintsbury, «A History of Criticism and Literary Taste in Europe», Edinburgh/London, 1904, III, p. 294.

51. R.(ené) W.(ellek), in: *Comparative Literature*, IV, 1952, p. 279· *Concepts of Criticism*, pp. 1-20, 292· *Discriminations*, pp. 296-297· *The Attack on Literature and other Essays*, Chapel Hill, 1982, pp. 138-140 κ.λπ.

52. Etiemble, *Comparaison n'est pas raison*, p. 77.

53. Werner Milch, «Europäische Literaturgeschichte, ein Arbeitsprogramm», in: *Schriftenreihe der Europäische Akademie*, Heft 4/1949, p. 12· Kurt Wais, «Vergleichende Literaturbetrachtung», in: *Forschungsprobleme der vergleichenden Literaturgeschichte*, Tübingen, 1951, I, p. 9.

54. Herbert Seidler, *Was ist vergleichende Literaturwissenschaft?*, Wien, 1973, p. 13· Thomas Bleicher, «Allgemeine und vergleichende Literaturwissenschaft: Grundlegung und Modell», in: *Neohelicon*, VI, 2/1979, pp. 88, 98-100· Armand Nivelle, *op.cit.*, p. 181.

55. *Comparatists at Work. Studies in Comparative Literature*. Ed. Stephen G. Nichols, Jr., Richard B. Vowels, Waltham/London, 1978, p. V· Henry H. H. Remak, *op.cit.*, p. 436.

56. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Adrian Marino, *op.cit.*, pp. 32-35.

57. Adrian Marino, *Etiemble ou le comparatisme militant*, Paris, 1982.

58. Présentation, in: *Poétique*, 1/1970, p. 2.

59. Βλ. René Wellek, *Discriminations*, p. 32. Moriz Carriere, *Die Poesie: Ihr Wesen und Ihre Formen mit Grundzügen des vergleichen den Literaturgeschichte*, Leipzig, 1884, pp. V-VI, 191-193, 268, 272, 275 κ.λπ.· Louis Paul Betz, «Literaturvergleichung», in: *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte der neuen Zeit*, Frankfurt, 1902, pp. 11-12.

60. Raoul de la Grasserie, «Essai de rythmique comparée», in: *Le Museon*, X, 1891, p. 300· H. C. Müller, «L'étude scientifique de la littérature comparée», in: *Revue internationale de l'enseignement*, XXXV, 1898, pp. 296-297.

61. Alexander Nikolaevich Veselovsky, «On the Methods and Aims of Literary History as Science», tr., in: *YCGL*, 16/1967, p. 48· βλ. René Wellek, *A History of Modern Criticism*, New Haven/London, 1971, IV, pp. 278-280.

62. Dionýz Ďurišin, *Sources and Systematics of Comparative Literature*, Bratislava, 1974, pp. 26, 33, 42· Carlos Rincón, *El cambio actual de la noción de literatura*, Caracas, 1978, pp. 65-66.

63. Étienne Souriau, *La Correspondance des arts. Éléments d'esthétique comparée*, Paris, 1969, pp. 26-33· Émile Schaub-Koch, *Valeurs de rappels d'esthétique comparative*, Lisbonne, 1958, pp. XV, 1, 56.

64. *Comparative Literature*, Chapel Hill, 1959, I, pp. 98-112.

65. Henri Roddier, «La Littérature comparée et l'histoire des idées», in: *RLC*, 27/1933, p. 48.

66. Marcel Bataillon, «Nouvelle jeunesse de la philologie à Chapel Hill», in: *RLC*, 35/1961, p. 295· «Nouvelle étape», *idem*, 43, 1969, p. 6· «Pour une bibliographie internationale de littérature comparée», *idem*, 30, 1967, p. 140.
67. Etiemble, *Savoir et goût*, Paris, 1958, p. 168· *L'Orient philosophique au XVIIIe siècle*, Paris, 1957, I, p. 20· «Histoire des genres et littérature comparée», in: *Acta Litteraria*, V, 1962, p. 207.
68. *Le Babélien*, Paris, 1961, II, p. 34.
69. Hans Robert Jauss, «Esthétique de la réception et communication littéraire», in: *Critique*, 448/1981, p. 1130 (με άμεση αναφορά στον Etiemble).
70. H. N. Függen, *Vergleichende Literaturwissenschaft*, Düsseldorf / Wien, 1973, p. 14· Herbert Seidler, *op.cit.*, p. 12.
71. D. W. Fokkema, *op.cit.*, pp. 3, 5.
72. N. I. Popa, «Un umanism modern» («Un humanisme moderne»), in: *Insemnàri ieşene*, II, 1978, pp. 249, 251.
73. *Acta Litteraria*, V, 1962, pp. 77-82, 203-242.
74. Dionýz Ďurišin, *op.cit.*, pp. 116, 118, 119-120, 128, 165.
75. Βλ. Desiderio Navarro, «En ejemplo de lucha contra el esquematismo eurocentrista en la ciencia literaria de la América latina y Europa», in: *Casa de las Américas*, 122/1980, p. 86.
76. Charles Mills Gayley-Fred Newton Scott, *An Introduction to the Methods and Materials of Literary Criticism*, Boston, 1899, p. 458· Charles Mills Gayley, «What is Comparative Literature?», 1903, in: *Comparative Literature. The early Years*, ed. Hans-Joachim Schultz, Philipp H. Rhein, Chapel Hill, 1973, p. 103· Louis Paul Betz, *op.cit.*, p. 12.
77. Janos Hankiss, *op.cit.*, p. 107.
78. Harry Levin, *Grounds of Comparison*, Cambridge Massachusetts, 1972, p. 121· Heinrich F. Plett, «Rhétorique et stylistique», in: *Théorie de la littérature*, ed. A. Kibédi Varga, Paris, 1981, p. 174.
79. J. Craig La Drière, «The Comparative Method in the Study of Prosody», in: *Comparative Literature*, I, pp. 160-175.
80. Wolfgang Bernard Fleischmann, «Das Arbeitsgebiet der vergleichenden Literaturwissenschaft», in: *Komparatistik...*, Hrsg. Horst Rüdiger, Stuttgart, 1973, pp. 81-83· Horst Rüdiger, «Comparative Literature in Germany», in: *YCGL*, 20/1971, p. 18.
81. Georges Joyaux - Herbert Weisinger, «Foreword», in: *Etiemble, The Crisis in Comparative Literature*, μτφρ., East Lansing, 1956, p. XV· Haskell M. Block, *op.cit.*, p. 40· Robert J. Clements, *op.cit.*, p. 124.
82. Michel Cadot et Jacques Voisine, «La Littérature comparée en Europe orientale», in: *RLC*, 38/1964, p. 595.
83. Etiemble, *Histoire des genres et littérature comparée*, p. 205.
84. Charles Chauncey Shackford, «Comparative Literature», 1876, in: *Comparative Literature. The early Years*, p. 48· Artur Richmond March, «The Comparative Study of Literature», 1896, *idem*, p. 129.

85. Για παράδειγμα: Willy R. Berger, «Gattungstheorie und vergleichende Gattungsforschung», in: Manfred Schmeling, *op.cit.*, pp. 94-124· Armand Nivelle, *op.cit.*, p. 182.

86. Βλ. τη σύνθεση του Raymond Trousson, *Thèmes et mythes, Questions de méthode*, Bruxelles, 1981.

87. Michel Potet, «Place de la thématologie», in: *Poétique*, 35/1978, pp. 374-384.

88. Henri Roddier, «De l'emploi de la méthode génétique en littérature comparée», in: *Comparative Literature*, I, pp. 113-124· «Principes d'une histoire comparée des littératures», in: *RLC*, 39/1965, pp. 178-225.

89. G. E. W. (oodberry), «Editorial», in: *Journal of Comparative Literature*, I, 1903, pp. 5-6.

90. Walter Höllerer, «Methoden und Probleme vergleichender Literaturwissenschaft», in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, Neue Folge, II, 1951/1952, p. 128.

91. (F. B.), «La Littérature comparée et ses rapports avec la «rythmique», la «métrique», la «stylistique» etc.», in: *RLC*, 10/1930, pp. 527-529· Henri Roddier, «De l'emploi de la méthode génétique en littérature comparée», p. 118· B. Munteano, in: *RLC*, 26/1952, p. 278· *Constantes dialectiques en littérature et en histoire*, Paris, 1967, pp. 77-78.

92. Etiemble, *Comparaison n'est pas raison*, pp. 89-100, *L'Orient philosophique...*, I, p. 48· *Le Babélien*, III, p. 77· «Littérature comparée», in: *Encyclopaedia Universalis*, Paris, 1971, 10, p. 11.

93. André-Michel Rousseau, «La Littérature comparée et l'analyse formelle des textes littéraires: bilan et perspective», in: *Actes du VIIIe Congrès de l'AILC*, Stuttgart, 1980, II, pp. 457-460.

94. Frank Wadley Chandler, «The Comparative Study of Literature», 1911, in: *YCGL*/15, 1965, pp. 51-62.

95. Δύο παραδείγματα: Eva M. Thompson, *Russian Formalism and Anglo-American New Formalism: a Comparative Study*, The Hague - Paris, 1971· *Comparative Poetics*, tr. D. W. Fokkema, Elrud Kunne-Ibsch, A. J. A. Van Zoest, Amsterdam, 1979· ένα από τα θέματα του 10ου Συνεδρίου της AILC (New York, 22-29 août 1982) ήταν επίσης η «Συγκριτική Ποιητική».

96. Joseph Strelka, *Vergleichende Literaturkritik*, Bern - München, 1970, p. 5· Adrian Marino, *La critique des idées littéraires*, tr., Bruxelles, 1977.

97. Bernard F. Scholz, «Comparing the Theories of Literature? Some Remarks on the new Task Description of the ICLA», in: *YCGL*, 28/1979, pp. 26-30.

98. D. W. Fokkema, «The Problem of Generalization and the Procedure of the Literary Evaluation», in: *Neophilologus*, 58/1974, p. 268.

99. Adrian Marino, *Etiemble ou le comparatisme militant*, pp. 51-62.

100. James J. Y. Liu, *Chinese Theories of Literatures*, Chicago, 1975, p. 3· D. W. Fokkema, «The Linguistic classification of texts and the study of value sys-

tems as complementary aspects of comparative literature», in: *Actes du VIIe Congrès de l'AILC*, Stuttgart, 1979, II, p. 313.

101. Francesco Yosio Nomura, «Oriental and Occidental Problems of Comparative Aesthetics», in: *Atti del III Congresso Internazionale di Estetica*, Torino, 1957, p. 715· Earl Miner, «Concepts of Value in Japanese and Western Literary Criticism», in: *Actes du VIIe Congrès de l'AILC*, II, pp. 626-627.

102. K. Viswanathan, «A Plea for Comparative Poetics», in: *Essays in Criticism and Comparative Poetics*, Waltair, 1977, pp. 484-488.

103. K. Viswanathan, *op.cit.*, p. 486· James J. Y. Liu, *op.cit.*, pp. 296-297, 299-300.

104. James J. Y. Liu, *op.cit.*, p. 2, 5· *Asia and the Humanities*, ed. Horst Frenz, Bloomington, 1959, p. 15· Pauline R. Yu, «Chinese and Symbolist Poetic Theories», in: *Comparative Literature*, XXX, 1978, pp. 291, 312.

105. Erwin Koppen, «Hat die vergleichende Literaturwissenschaft eine eigene Theorie?» In: *Zur Theorie der vergleichenden Literaturwissenschaft*, pp. 41-64.

106. Daniel-Henri Pageaux, βιβλιοκρισία: Manfred Schmeling (Hrsg.), *Vergleichende Literaturwissenschaft*, in: *Komparatistische Hefte*, 4, 1981, p. 119.

107. D. W. Fokkema, «Comparative Literature and the New Paradigm», pp. 8, 18· José Lambert, «Plaidoyer pour un programme des études comparatistes, littérature comparée et théorie du polysystème», *ανακόλιωση στην SFLGC*, Συνέδριο του 1980, Montpellier, p. 1.

108. W. Wolfgang Holdheim, *op.cit.*, p. 299· D. W. Fokkema, *op.cit.*, p. 9.